

К

онцепти
национализма и патриотизма
у српском
политичком дискурсу:
Средњи век, нови век,
савремено доба

Књига прва

*Приредили
Смиља Марјановић-Душанић,
Александар З. Савић*

*Концепции национализма и патриотизма в сербском политическом дискурсе:
Средний век, новый век, современная эпоха*

Книга первая

Прирешили

Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић
Београд 2025.

Издавач

Универзитет у Београду – Филозофски факултет
Чика Љубина 18–20, Београд 11000, Србија
www.f.bg.ac.rs

За издавача

Проф. др Данијел Синани,
декан Филозофског факултета

Уређивачки одбор

Бранко Бешлин, Александар Животић, Смиља Марјановић-Душанић,
Небојша Порчић, Мира Радојевић, Александар З. Савић

Рецензенти

Академик Љубомир Максимовић, САНУ

Проф. др Ђорђе Ђурић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Др Радомир Ј. Поповић, Историјски институт Београд

Проф. др Ненад Нинковић, Универзитет у Новом Саду – Филозофски факултет

Др Ивана Коматина, Историјски институт Београд

Доц. др Жарко Вујошевић, Универзитет у Београду – Филозофски факултет

Др Огњен Крешин, Балканолошки институт САНУ

Лектор

Ирена Поповић Григоров

Дизајн корица

ОЦМ

Припрема за штампу

Досије студио, Београд

Штампа

ЈП Службени гласник, Београд

Тираж

300

ISBN 978-86-6427-338-1

ISBN 978-86-6427-339-8

Ова публикација је проистекла из научног скупа одржаног у оквиру пројекта
Concepts of Nationalism and Patriotism in Serbian Political Discourse
– *Medieval, Modern, Contemporary* (CoNatPat), који финансира
Фонд за науку Републике Србије (програм ИДЕЈЕ, бр. пројекта 7750060).



Фонд за науку
Републике Србије

САДРЖАЈ

Књига прва

- 13 | Српско колективно сећање – нека уводна опажања
(Смиља Марјановић-Душанић, Александар З. Савић)

НАСЛЕЂЕ НЕМАЊИНОГ ОТАЧАСТВА

- 29 | *Смиља Марјановић-Душанић*
Концепти национализма и патриотизма у политичком
дискурсу српског средњовековља: Теоријски оквири
- 48 | *Smilja Marjanović-Dušanić*
Concepts of Nationalism and Patriotism in the Political
Discourse of the Serbian Middle Ages: A Theoretical Approach
- 51 | *Александар З. Савић*
Novus Israel: Нацрт за историју идеје о богоизабрању код
Срба (XIII–XVI век)
- 80 | *Aleksandar Z. Savić*
Novus Israel: An Outline for a History of the Concept of Divine
Election in the Serbian Milieu (13th–16th Centuries)
- 83 | *Марија Васиљевић*
Династија као носилац идентификације:
Стари српски родослови
- 100 | *Marija Vasiljević*
Dynasty as a Carrier of Identification: Old Serbian Genealogies
- 101 | *Милош Ивановић*
Границе *Српске земље* од краја XII до средине XV века
према наративним изворима
- 123 | *Miloš Ivanović*
The Borders of the Serbian Land from the End of the
12th to the Middle of the 15th Century According to
Narrative Sources

- 125 | *Зорица Витић*
„Наш“ језик у српскословенским записима и
списима XIII–XV века
- 136 | *Zorica Vitić*
“Our” Language in Serbian Slavonic Marginalia and Writings
(13th–15th Century)
- 137 | *Небојша Порчић*
„За баштину, отаџбину, земљу и царство“:
Национално и патриотско у свету српских средњовековних
витешких романа
- 155 | *Nebojša Porčić*
“For the Patrimony, Fatherland, Country and Realm”:
The National and the Patriotic in the World of Serbian Medieval
Chivalric Romance
- 157 | *Срђан Пириваћрић*
Срби као Трибали, Далмати и Дачани:
Прилог разумевању употребе појединих античких
етнонима као византијских идентитетских ознака за Србе
(од половине X до почетка XIII века)
- 177 | *Srđan Pirivatrić*
Serbs as Triballi, Dalmatae and Dacians: A Contribution to
Understanding the Use of Some Classical Ethnonyms as
Byzantine Identifiers for the Serbs (from the Mid-10th
to the Early 13th Century)
- 181 | *Невен Исаиловић*
Осећање припадности у средњовековној Босни:
Од локалног до државног идентитета
- 193 | *Neven Isailović*
The Feeling of Belonging in Medieval Bosnia:
From Local to State Identity
- 195 | *Дејан Дошлић*
Свети Гргур, бан Стефан II Котроманић и стварање
регионалне кохезије у средњовековној Босни
- 203 | *Dejan Došlić*
Saint Gregory, Ban Stephen II Kotromanić and the Creation
of Regional Cohesion in Medieval Bosnia

- 205 | *Александар Крстић*
Између службе „светлој коруни“ и чувања српских традиција – о идентитету Срба у Угарској у другој половини XV и првој половини XVI века
- 226 | *Aleksandar Krstić*
Between Serving the Holy Crown and Keeping Serbian Traditions – on the Identity of the Serbs in Hungary in the Second Half of the 15th and the First Half of the 16th Centuries

У ТУЋИМ ЦАРСТВИМА

- 231 | *Небојша С. Шулејић*
Улога цркве у утемељивању српског националног идентитета (XVI–XVIII век)
- 244 | *Nebojša S. Šuletić*
The Influence of the Church on the Formation of Serbian National Identity (16th–18th Centuries)
- 247 | *Јелена Илић Мандић*
Колективни идентитет(и) у Војној граници XVIII века: Студија српског случаја
- 268 | *Jelena Ilić Mandić*
Collective Identity(ies) in the 18th-Century Military Frontier: A Study of the Serbian Case
- 269 | *Исидора Точанац Радовић*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana:
Стварање привилегијалног идентитета Срба у Хабзбуршкој монархији
- 285 | *Isidora Točanać Radović*
Natio nostra Illyrico-Rasciana seu Serviana: The Creation of a Privileged Identity of Serbs in the Habsburg Monarchy
- 287 | *Владимир Симић*
Вера, династија и просвећеност: Патриотизам код Срба у Хабзбуршкој монархији у XVIII веку
- 305 | *Vladimir Simić*
Religion, Dynasty and Enlightenment: Serbian Patriotism in the Habsburg Monarchy in the 18th Century

- 307 | *Мирослав Павловић*
О етницитету јаничара и јерлија у XVIII веку
- 321 | *Miroslav Pavlović*
On the Ethnicity of Janissaries and Local Troops
in the 18th Century
- 323 | *Марија Андрић*
Везе с коренима или интеграција: Статус херцеговачког
трговца Марка Мирковића у Венецијанској републици
XVIII века
- 338 | *Marija Andrić*
Connection to the Roots or Integration: The Status of the
Herzegovinian Merchant Marko Mirković in 18th-Century
Venetian Republic
- 339 | *Бранко Бешлин*
„И Срби и грађани“ – обликовање концепта нације
у духу политичких идеја XIX века
- 360 | *Branko Bešlin*
“Both Serbs and Citizens” – Shaping the Concept of the Nation
in the Spirit of the Political Ideas of the 19th Century
- 363 | *Радован Субић*
Између цара и књаза. Српски устанак
у Херцеговини 1875–1876.
- 377 | *Radovan Subić*
Between the Emperor and the Prince. The Serbian Uprising
in Herzegovina in 1875–1876

Књига друга

НА ПУТЕВИМА САМОСТАЛНОСТИ

- 395 | *Милош Ковић*
Прилог историји југословенске идеје: Утицај Велике
Британије на српску идентитетску политику
(до 1918. године)
- 433 | *Miloš Ković*
A Contribution to the History of the Yugoslav Idea: The
Influence of Great Britain on Serbian Identity Politics (until 1918)

- 435 | *Игор Борозан*
У служби нације: Владарски портрет у српској визуелној
култури XIX и почетком XX века
- 449 | *Igor Borozan*
In the Service of the Nation: The Ruler's Portrait in Serbian
Visual Culture of the 19th and Early 20th Century
- 451 | *Душан Фундић*
„Конова дихотомија“ и дискурси српског национализма
(с. 1890–1914)
- 468 | *Dušan Fundić*
“Kohn Dichotomy” and the Discourses of Serbian Nationalism
(с. 1890–1914)
- 471 | *Петар С. Ђурчић*
Држава, национални интерес и разумевање међународних
односа у часопису *Недељни преглед* (1908–1910):
Конзервативно виђење
- 494 | *Petar S. Ćurčić*
The State, National Interest, and the Understanding
of International Relations in the *Nedeljni pregled* Magazine
(1908–1910): A Conservative View
- 495 | *Дарко Гавриловић*
Патриотизам масона Краљевине Србије на прелому два века
- 521 | *Darko Gavrilović*
Patriotism of the Freemasons of the Kingdom of Serbia at the
Turn of the 20th Century

ЈУГОСЛОВЕНСКА ИСКУСТВА

- 525 | *Мира Радојевић*
Идентитетски проблеми српског народа у време стварања
прве југословенске државе
- 551 | *Mira Radojević*
Identity Issues of the Serbian Nation at the Time of the
Foundation of the First Yugoslav State
- 553 | *Недељка В. Бјелановић*
Ко хоће да живи нек мре, ко хоће да мре нек живи:
Родољубива књижевност младобосанаца

- 571 | *Nedeljka V. Bjelanović*
Let Die Who Wants to Live, Let Live Who Wants to Die:
Patriotic Literature of Young Bosnians
- 573 | *Слободан Владушић*
Милош Црњански и Србија
- 589 | *Slobodan Vladušić*
Miloš Crnjanski and Serbia
- 591 | *Слободан Бјелица*
Национална политика војвођанских радикала
у Краљевини СХС (1918–1929)
- 605 | *Slobodan Bjelica*
National Policy of the Vojvodina Radicals in the
Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–1929)
- 607 | *Александар Живојинић*
Коминтерна и црногорско национално питање (1919–1941)
- 628 | *Aleksandar Životić*
The Comintern and the Montenegrin National Question
(1919–1941)
- 629 | *Љубодраг Димић*
Интегрално југословенство
- 645 | *Ljubodrag Dimić*
Integral Yugoslavism
- 647 | *Милош Жикић*
Пробугарска пропаганда на југословенској територији
1934–1941.
- 663 | *Miloš Žikić*
Pro-Bulgarian Propaganda on Yugoslav Territory, 1934–1941
- 665 | *Борис Томанић*
Носиоци бугаризације на југословенском простору током
Другог светског рата
- 682 | *Boris Tomanić*
Carriers of Bulgarisation on the Territory of Yugoslavia during
the Second World War

- 683 | *Ијор Вукадиновић*
Популарни наратив под лупом истраживања:
Да ли је комунистички режим у Југославији спроводио
политику националне равноправности?
- 707 | *Igor Vukadinović*
Popular Narrative under the Scrutiny of Research:
Did the Communist Regime in Yugoslavia Implement a
Policy of National Equality?
- 709 | *Катарина Мићковић*
Социјалистички модернизам и (а)национални идентитет:
Српска уметност друге половине XX века
- 739 | *Katarina Mitrović*
Socialist Modernism and (A)National Identity:
Serbian Art of the Second Half of the 20th Century
- 741 | *Никола Мијаћов*
Од социјализма до национализма:
Идентитети навијача у југословенском фудбалу
- 754 | *Nikola Mijatov*
From Socialism to Nationalism:
Fan Identities in Yugoslav Football
- 755 | *Михаел Анђоловић*
Српски историчари и југословенска криза
- 768 | *Michael Antolović*
Serbian Historians and the Yugoslav Crisis
- 771 | *Слободан Анђонић*
„Српски национализам“ као стигма и њена генеалогичка
- 809 | *Slobodan Antonić*
“Serbian Nationalism” as a Stigma and Its Genealogy

Милош Ивановић

Историјски институт Београд
misaveritatem@gmail.com

ГРАНИЦЕ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ ОД КРАЈА XII ДО СРЕДИНЕ XV ВЕКА ПРЕМА НАРАТИВНИМ ИЗВОРИМА

Сажетак: Појам *Српска земља* среће се у континуитету у наративним изворима на српскословенском језику који се односе на период од краја XII до средине XV века. Циљ овог рада је да се утврди на које територије се под влашћу српских владара тај појам односио. Примећује се да је све до времена владавине Стефана Душана практично целокупна државна територија сматрана за *Српску земљу*. Простране византијске области које је цар Душан заузео сматране су већ у његово време за грчку земљу, која се јасно раздвајала од српске земље. Такав начин поимања различитих делова Царства остао је на снази и након његове смрти. У првој половини XV века Зета и делови Босне нису изгледа третирани као српска земља, за разлику од осталих делова територије под влашћу српских деспота.

Кључне речи: Српска земља, границе, отачаство, Грчка земља, житија, Византија, територија

Захваљујући чињеници да је велики број српских средњовековних култних састава посвећен владарима и црквеним великодостојницима, у њима можемо пронаћи важне податке о томе како се доживљавала тадашња држава, њен карактер и обим. Појам *српска земља* је један од термина за који би се могло рећи да се у континуитету среће у наративним изворима на српскословенском језику који осветљавају догађања од последњих деценија XII до средине XV века. Искази о тој теми су значајни јер и њихови аутори углавном припадају државном и црквеном врху. Отуда су у извесној мери повезани са информацијама које срећемо у владарским документима. Одлучили

смо да наше истраживање ипак ограничимо на наративне изворе будући да су њихови писци били у прилици да ближе образложе своје ставове. С друге стране, дипломатички акти су обично имали прецизнију и сведенију форму. Поређења тих извора биће ипак у одређеној мери неизбежна.

Питање простирања *српске земље* за период од краља Уроша I до цара Стефана Душана на један специфичан начин обрађено у раду Михаила Поповића посвећеном „српској екумени“.¹ Његова подстицајна разматрања су веома корисна за наше истраживање. У извесном смислу са термином *српска земља* комплементаран је појам *ошачасѣво*, због чега ћемо и на њега обратити пажњу.² Оба термина су неизоставно у вези са појмом држава.³ Намера нам је да покажемо да се временом у територијалном погледу ширио појам *Српске земље*, али да није нужно обухватао целокупну државну територију. Захваљујући томе моћи ћемо да укажемо које подручје су савременици доживљавали као српски етнички простор.

Прве податке о пространству српске земље у домаћим наративним изворима доноси Свети Сава у *Житију Светиої Симеона* насталом око 1208. године, које уједно представља прву главу *Сѣуденѣиичкої ѣиѣиика*.⁴ Сава наводи да је Бог не желећи људску пропаст поставио *самодржавної ѣосѣодина* Стефана Немању да царствује целокупном *српском земљом*. Потом истиче да је његов отац Божјом помоћу обновио очеву дедовину коју је утврдио. Затим указује да је подигао пропаљу дедовину, те да је придобио од *Поморске земље* Зету са градовима, од Рабна Пилот, а од Грчке земље Патково, цело Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковину, Ситницу, Лаб, Липљан, Дубочицу, Реке, Ушку и Поморавље, Загрлату, Левче и Белицу. Прецизира да му је то све припадало од *Српске земље*, а да је некада било одузето

1 М. Поповић, „Средњовековна српска екумена“ – фикција или стварност?, *Процеси византијанизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд 2016, 37–43. Кратко се на појам *српска земља* осврнуо још Александар Соловјев – А. Соловјев, Појам државе у средњовековној Србији (студија из упоредне историје права), *Годишњица Николе Чуйића* 42 (1933), 65–66. Значајне напомене о том појму у новије време дао је Ђорђе Бубало – Ђ. Бубало, Територијална компонента краљевске титуле Немањића, *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића: шемајски зборник у част 800 година њојашења краљевства и аутокефалне архиепископије свих српских и њоморских земаља*, ур. Љ. Максимовић – С. Пириватрић, Београд 2019, 246–248.

2 Више примера о значењу тог појма Соловјев, Појам државе, 71–74.

3 Соловјев, Појам државе, 64–92; М. Благојевић, Држава, *Лексикон српској средњеј века*, прир. С. Ђирковић – Р. Михаљчић, Београд 1999, 165–169,

4 Д. Богдановић, *Историја стварања српске књижевности*, Београд 1980, 150.

насиљем од његове дедовине.⁵ Извесно је да се на том месту Савин исказ ослања на податке из *Хиландарских повеља*⁶ монаха Симеона из 1198. или почетка 1199.⁷ и његовог сина великог жупана Стефана Немањића 1207/1208. године.⁸ Излагање у тим актима није ипак сасвим идентично као у доцнијем хагиографском спису. Разлика се пре свега огледа у чињеници да се заузети крајеви детаљније набрајају у поменутом житију. Међу крајевима освојеним од Византије изостављене су жупе Патково, Хвосно, Подримље, Кострц, Дршковица, Ситница, Ушка и Поморавље, а додата је Лепеница. Осим тога, иако се наводи да је то било подизање „пропале дедовине“, није експлицитно речено да су сви ти крајеви припадали Српској земљи.⁹ Положај свих тих жупа углавном је утврђен у историографији, те се на томе нећемо задржавати.¹⁰ Вреди само напоменути да су се жупе између Пилота и Липљана, изузимајући Ситницу, налазиле на подручју данашње Метохије.¹¹ Извесно је ипак да су се сви ти крајеви налазили у саставу српске државе не само у време владавине великог жупана Стефана Немање већ и пре тог времена.¹² Готово сигурно је да то важи и за друге поменуте области у долини Јужне Мораве и између

5 Свети Сава, *Сабрана дела*, прир. Т. Јовановић, Београд 1998, 148–151.

6 Детаљније о томе: Р. Маринковић, Почети формирања српске биографске књижевности, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 39 (1973), 9–19.

7 Више о датирању повеље: *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писам Србије, Босне и Дубровника*, књига I, 1186–1321, прир. В. Мошин – С. Ћирковић – Д. Синдик, Београд 2011, 67–68.

8 За такво датирање повеље са добрим аргументима заложио се Ђорђе Бубало – Ђ. Бубало, Када је велики жупан Стефан Немањић издао повељу манастиру Хиландару, *Сѣтари срѣпски архив* 9 (2010), 235–240. Раније је повеља датована у период од 1199. до 1202. године – *Зборник средњовековних ћириличких повеља*, 80. У једном новијем истраживању наводи се могућност да је повеља издата тек након фебруара 1210. и почетка Симеоновог мироточења – С. Пириватрић, Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање, *Зборник радова Византолошког института* 53 (2016), 171, нап. 26.

9 Ђ. Трифуновић – В. Бјелогрић – И. Брајовић, Хиландарска оснивачка повеља Светог Симеона и Светог Саве, *Осам векова Сѣуденице: зборник радова*, ур. Епископ жички Стефан – А. Јефтић – Д. Кашић, Београд 1986, 54; Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љ. Јухас Георгиевска – Т. Јовановић, Београд – Краљево, 2017, 2–3; И. Коматина, *И обнови своју дедовину и боље је ујтврди* – Стефан Немања и Стефан Првовенчани и уобличавање српске државности, *Стефан Првовенчани и његова доба*, ур. И. Коматина, Београд 2020, 45.

10 Вид. укратко: М. Благојевић, Преглед историјске географије средњовековне Србије, *Зборник Историјског музеја Србије* 20 (1983), 70–71.

11 Благојевић, Преглед историјске географије, 70; Коматина, *И обнови своју дедовину*, 45, 52, нап. 60.

12 Коматина, *И обнови своју дедовину*, 45, 51–52, нап. 60; Благојевић, Преглед историјске географије, 72, 74.

Велике и Западне Мораве.¹³ На основу хиландарских повеља и Савиног житија посвећеног Симеону закључује се да је једино право проширење на југоистоку било заузимање Лаба са Липљаном.¹⁴ Јасно је опет да су и ти крајеви третирани као *Срѣска земља*. Неспорно је да исто важи и за Зету са градовима. То потврђује и Стефан Немањић у *Житију Светиої Симеона*, које је написао око 1216. године,¹⁵ наглашавајући да је његов отац повратио „Диоклитију и Далмацију, отачаство и рођење своје, истиниту своју дедовину, коју је насиљем држао род грчки“.¹⁶

Стефан Немањић у том делу приписује свом оцу заузимање знатно веће територије него што то чини Сава, помињући да су *отѣчасѣву* прикључени нишевска област, Липљан, Морава, Врање, призренска област и оба Полога.¹⁷ Објашњено је да разлика између два житија проистиче из чињенице да је Стефан Немањић приказао ситуацију каква је била након Немањиног похода из 1183/1184,¹⁸ пре његовог пораза у Бици на Морави од цара Исака II Анђела (1185–1195) 1191. године, након чега је морао да врати део заузетих области.¹⁹ Неоспорно је да Сава и Стефан Немањић на суштински сличан начин представљају обим *Срѣске земље* у време владавине њиховог оца. Може се само поставити питање да ли је Липљан сматран делом *отѣчасѣва* пре Немањиног времена.

Описујући једно од чуда Светог Симеона, Стефан Немањић даје информације о границама *отѣчасѣва* у време његове владавине. Приповедајући како се против њега покренуо Михаило Анђео, епирски владар, који је припадао царском роду, наводи да је он био у *драчкој земљи* и *ѿморју ѿої великої осѣрва*, које се налазило близу Дукље и *далмајске сѣране* и *отѣчасѣва светиої Симеона*. Затим бележи да је Михаило узео његов град Скадар, који припада уистину Далмацији.²⁰ Из тог исказа је такође јасно да је Дукља припадала

13 Благојевић, Преглед историјске географије, 71, 74; М. Благојевић, *Срѣска државност у средњем веку*, Београд 2011, 110–111.

14 Коматина, *И обнови своју дедовину*, 45, 51–52; Благојевић, Преглед историјске географије, 71–72.

15 Богдановић, *Историја сѣаре срѣске књижевности*, 153.

16 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38–39; Благојевић, *Срѣска државност у средњем веку*, 108–109; Благојевић, Преглед историјске географије, 69–70.

17 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38–39.

18 За датовање тог похода Стефана Немање вид. Коматина, *И обнови своју дедовину*, 46–47.

19 И. Коматина, Неколико запажања о бици на Морави, *Историјски часопис* 69 (2020), 53–55; Коматина, *И обнови своју дедовину*, 51–53.

20 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 88–89. Више података о тој акцији која се завршила Михаиловом смрћу крајем 1214. или почетком 1215. године у И. Ко-

српском отачаству. Додајмо да се у повељама Стефана Првовенчаног, осим термина „све српске земље“, појављују називи Дукља, Далмација, Травунија и Захумље (Хумске земље), којима су посебно означаване српске приморске кнежевине.²¹ Вреди поменути да је у запису на *Вукановом јеванђељу* из 1202. године старац Симеон као области којима је владао Стефан Немањић²² посебно навео *српске земље, зетску сѣрану, ѣриморске ѣрадове и нишавске ѣределе*.²³ Запис има велики значај за то како су савременици поимали области којима је управљао велики жупан, док су Сава и сам Стефан Немањић имали прилику да са извесне дистанце сублимирају догађаје.

Следећу значајну фазу српске хагиографске књижевности представљају дела хиландарског јеромонаха Доментијана. *Житије Светиої Саве*²⁴ написао је 1253/1254. године, а деценију касније *Житије Светиої Симеона*.²⁵ Важно је нагласити да су оба дела настала по жељи краља Стефана Уроша I (1242/1243–1276).²⁶ Прво ћемо се осврнути на житије посвећено Симеону пошто се, иако млађе по настанку, односи на период о коме су већ писали Сава и Стефан Немањић. Управо је дело потоњег за Доментијана било важан извор за писање Симеоновог житија.²⁷ Отуда не изненађује да се у делу ученог светогорског монаха на исти начин доживљава *оѣчасѣво* и *Српска земља*. Тако

матина, Историјска подлога чуда св. Симеона у Житију Симеоном од Стефана Првовенчаног, *Зборник радова Византолошкој инстѣиуѣ* 51 (2014), 126–127.

21 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 110–111, 124–125; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 248, 261.

22 Ђ. Трифуновић, Запис старца Симеона у Вукановом јеванђељу, *Са светѣиѣорских извѣра*, Београд 2004, 73–74, 76, објашњава датовање записа и чињеницу да се навођење поменутих крајева односи у ствари на Стефана Немањића, те да је тек касније додавано Вуканово име.

23 Исто, 82.

24 Познато је да су у два рукописа тог Доментијановог житија сачувана два различита податка о времену његовог заврштека: 1242/1243. и 1253/1254. година. Вид. Љ. Стојановић, *Сѣари српски зайиси и најѣиси* III, Београд 1905, 35–36. Изнети су у новије време оправдани аргументи да се треба одредити за познију датацију – Б. Миљковић, *Житија светѣиѣ Саве као извѣри за истѣорију средњѣвековне уметѣности*, Београд 2008, 27–28; И. Коматина, *Краљ Сѣефан Урош I Велики и њѣов век*, Београд 2021, 154–157.

25 Доментијан, *Живѣи Светѣиѣа Симеуна и Светѣиѣа Саве*, прир. Ђ. Даничић, Београд 1865, 116; Стојановић, *Зайиси и најѣиси* III, 36–37.

26 Доментијан, *Житије Светѣиѣ Саве*, прир. Љ. Јухас Георгиевска – Т. Јовановић, Београд 2001, 430–431; Доментијан, *Живѣи Светѣиѣа Симеуна*, 116; Богдановић, *Истѣорија сѣаре српске књижевности*, 158–159; Коматина, *Краљ Сѣефан Урош I*, 155–157.

27 В. Ђоровић, Међусобни одношај биографија Стевана Немање, *Светѣосавски зборник*, књ. 1, *Расѣраве*, Београд 1936, 4–8, 13–38; Богдановић, *Истѣорија сѣаре српске књижевности*, 159.

већ у заглављу житија Доментијан истиче да је Немања био обнови-тељ *српскої оѡначасѡва*.²⁸ Описујући удруживање Немањине браће против њега писац наводи да су, посаветовавши се са најстаријим братом који је тада владао *Српском земљом*, сазвали неки „велики савет“.²⁹ Уочавамо, дакле, да се и Немањин најстарији брат једноставно сматрао владарем *Српске земље*.

Говорећи о освајањима Стефана Немање на рачун Византије, Доментијан саопштава да је, пошто се растао са угарским краљем, разрушио много градова и да је њихову земљу, богатство и славу приложио у богатство и славу свог отачаства те велможа и свог народа. Додао је потом да је Стефан Немања придодao земљи свог *оѡначасѡва* многе области грчког царства. Прецизира и он да су Дукља и Даламација биле његово отачаство и рођење.³⁰ У основи Немањина освајања су приказана на исти начин као код Стефана Немањића, а одређени његови искази су и дословно преузети.³¹

Примећује се да се у старијем Доментијановом делу посвећеном Светом Сави готово по правилу уз *Српске земље* помињу и поморске. Тако већ на почетку житија писац помиње да је велики жупан Стефан Немања „самодржавно царевао свом Српском Земљом и Поморском, и Диоклитијом, и Далмацијом, и Травунијом“.³² Такође, Сава је у писму послатом из Солуна, након што је у Никеји постављен за првог српског архиепископа, брата ословио као великог жупана „свих Српских Земаља и Поморских“.³³ Утврђено је да се у документима српских владара дводелни облик краљевске титулатуре *српске и ѡморске земље* коначно усталио за владе краља Уроша I, мада је почео да односи превагу већ за време краљевања његовог претходника Владислава.³⁴ Сасвим очекивано, такву титулу Доментијан је ставио у оба своја дела за краља Уроша I.³⁵ Извесно је да је зато тај облик Доментијан користио у свом делу и за Стефана Немању и његовог сина док је био велики жупан. Доиста, у првом случају писац је додао и називе поморских кнежевина. Треба ипак напоменути да се дводелни облик титулатуре јавља већ у потпису Стефанове повеље Богородичином манастиру

28 Доментијан, *Живойѡ Светѡѡа Симеуна*, 1.

29 Исто, 9; Доментијан, *Живойѡ Светѡѡа Саве и Светѡѡа Симеона*, прир. Р. Маринковић, прев. Л. Мирковић, Београд 1988, 243.

30 Доментијан, *Живойѡ Светѡѡа Симеуна*, 23.

31 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38–39.

32 Доментијан, *Жиѡије Светѡѡ Саве*, 2–3.

33 Доментијан, *Жиѡије Светѡѡ Саве*, 212–213.

34 Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 272–279.

35 Доментијан, *Жиѡије Светѡѡ Саве*, 430–431; Доментијан, *Живойѡ Светѡѡа Саве и Светѡѡа Симеона*, 116, 344.

на Мљету и у наслову његовог *Жиџија Светиої Симеона*.³⁶ Исто тако, Доментијан је Сави приписао титулу „архиепископа све српске земље и поморске“ још у заглављу житија. Сличан облик Савине титулатуре доноси у опису Савиног постављења за архиепископа.³⁷ Запажамо да је Доментијан следио интитулацију српских владара каква је била у њему савременим документима те да зато није користио самостално термин *Срѣска земља* у житију посвећеном Сави. Међутим, начелно се не може сумњати да је и он, као и ранији писци, доживљавао целокупну државну територију као *Срѣску земљу*.

Писац који је иза себе оставио значајна хагиографска дела био је и хиландарски монах Теодосије, о коме се мало зна. Несигурно је и када је живео, те следствено томе када је написао *Жиџије светиої Саве* и *Жиџије светиої Пеџира Коришкої*. У новијим истраживањима се, чини се са правом, указује на то да је писао последњих деценија XIII века подстакнут Лионском унијом из 1274. године и догађајима на Светој гори повезаним са њом.³⁸ Значајан Теодосијев исказ налазимо већ на самом почетку *Жиџија Светиої Саве* када каже да је Стефан Немања владао свим *срѣским земљама* што се зову *Диоклиџија, Далмација и Травунија*.³⁹ Писац, дакле, јасно назначаваше да су приморске кнежевине које су се појављивале у интитулацијама докумената српских владара у ствари *Срѣске земље*. Доцније у свом делу исти аутор углавном користи термин *Срѣска земља* да означи целокупну територију којом су владали српски владари.⁴⁰ Тако се, на пример, наводи да је угарски краљ планирао да са мноштвом Угара и Кумана пође на *Срѣску земљу*.⁴¹ Додајмо да Теодосије доследно Саву означава *архиепископом све срѣске земље*,⁴² сем у једном случају који се да објаснити

36 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 14–15, 128–129; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 273.

37 Доментијан, *Жиџије Светиої Саве*, 2–3, 199–200.

38 Миљковић, *Жиџија светиої Саве*, 29–31, 142; И. Шпадијер, Хронолошки оквири књижевног рада Теодосија Хиландарца, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 76 (2010), 7–15; Б. Тодић, О времену и разлозима писања Теодосијевог *Жиџија Светиої Саве*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 83 (2017), 4–19. Раније је преовладавало мишљење да је Теодосије стварао првих деценија XIV века: Д. Богдановић, Теодосије, предговор књизи Теодосије, *Жиџије светиої Саве*, прир. Д. Богдановић, Београд 1984, VIII–XXII; С. Марјановић Душанић, *Свети краљ: култи Стефана Дечанског*, Београд 2007, 155.

39 Теодосије, *Живот Светиої Саве*, прир. Ђ. Даничић, Београд 1860, 3; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 251.

40 Теодосије, *Живот Светиої Саве*, 38–39, 78, 80, 82, 97, 120–121, 131, 153, 201, 214, 216–217; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 247, нап. 7.

41 Теодосије, *Живот Светиої Саве*, 153.

42 Теодосије, *Живот Светиої Саве*, 129, 131; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 263.

специфичним околностима, где је његово звање везано за Далмацију и Диоклитију.⁴³ Добро је примећено да је то учињено на месту где се из Јерусалима александријском патријарху јављало ко му долази, те да је за њега могао нешто значити назив поменутих области, а не термин *Српска земља*.⁴⁴ Недвосмислено се чини да и Теодосије појмом *Српска земља* обухвата целокупну државну територију. Примећено је додуше да ни он ни Доментијан не помињу Захумље, које је заиста имало специфичан положај не само у време Немањиног брата Мирослава већ и у првој половини XIII века,⁴⁵ али се из тога ипак не смеју извлачити далекосежнији закључци.⁴⁶

Замашан хагиографски опус који је иза себе оставио архиепископ Данило II пружа велики број важних података за тему која нас интересује. Поуздано се зна да је написао житија посвећена краљевима Драгутину, Милутину и њиховој мајци краљици Јелени те архиепископима Арсенију и Јевстатију I. Можда је аутор и *Житија архиепископа Јоаникија*.⁴⁷ Сматра се да је житија посвећена краљици Јелени и њеним синовима написао између 1317. и 1324. године,⁴⁸ а она која се односе на архиепископе у време док се сам налазио на челу српске цркве (1324–1337).⁴⁹ На основу мноштва примера јасно је да и Данило под *Српском земљом* мисли на целокупну државну територију. На више места дословно објашњава да је отачаство *Српска земља*.⁵⁰ Примећено је такође да писац помиње благоверне краљеве српске земље, властелу српске земље, те да се неко њој предаје у ропство.⁵¹ Када говори о краљу Драгутину, Данило прави јасну дистинкцију између Српске земље и осталих крајева које је тај владар држао. Пошто

43 Теодосије, *Животи Светиога Саве*, 187; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 263.

44 Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 263.

45 Н. Порчић, Прилог историографским портретима хумског кнеза Мирослава и његових потомака, *Споменица др Тибора Живковића*, ур. И. Цвијановић, Београд 2016, 205–216.

46 Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 266, нап. 117.

47 Г. Л. Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп поводом 650 година од смрти*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 217–221; Богдановић, *Историја стваре српске књижевности*, 176, није имао сумње да је Данило аутор и Јоаникијевог житија. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 218, приписао је Данилу и кратке саставе о архиепископима Сави II и Данилу I.

48 Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, 218–220; Богдановић, *Историја стваре српске књижевности*, 177.

49 Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, 220–221.

50 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 8, 13, 22, 70, 82, 281.

51 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа*, 58, 78, 92, 108–109; Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 247.

је, како каже, оставио свој престо, отишао је у *обласѝ државе своје*, земљу звану Мачва, коју му је дао његов таст угарски краљ.⁵² Такође назначава да је Драгутин држао (*и дредржа*) *земљу оѝначасѝва своѝа* и да је добио многе крајеве *земље уѝарске*, а такође и од *босанске земље*.⁵³ На једном месту Данило истиче да је Драгутин примио власт сремске земље.⁵⁴ Прецизирао је да се и Драгутинов двор у Дебрцу налази у земљи званој Срем.⁵⁵ Крајеве које је Драгутин добио од угарске круне нису се, дакле, по Данилу рачунали у *Срѝску земљу*, у отачаство. Писцу је било, чини се, сасвим јасно да, иако један Немањић држи те области, оне у ствари припадају Угарском краљевству.⁵⁶

С друге стране, у *Живѝију краља Милуѝина* Данило сведочи о ширењу српског отачаства. Учени писац истиче да је Бог желео да рашири државу његовог отачаства. Затим бележи да се на почетку Милутинове владавине видела *Срѝска земља* „вѝ тѝснотѝ велницѝ обѝктоу н оуѝмалкнотѝ; дрѝжава бо царѝства грѝчѝскааго бѝ прилежѝштн до мѝста глаголѝмааго *Инплѝана*“.⁵⁷ Даље Данило напомиње да је Византијском царству расла снага те да је имало намеру да узме *сву обласѝ* Милутиновог отачаства, желећи да и њега самог имају као послушног слугу.⁵⁸ Очигледно је Данилова намера била да таквим аргументима оправда доцнија освајања краља Милутина на рачун Византије. Помиње се јасно ширење отачаства које се, сматра Михаило Поповић, може схватити као „матична област“ из које се српска држава ширила на рачун „византијске екумене“.⁵⁹ Даље Данило сведочи да је Милутин у походу који је предузео 1282. године заузео оба Полога са градовима, Скопље, Овче Поље, Злетово и Пијанец. Напомиње да је све те земље на почетку своје владавине приложио држави свог отачаства те да је њихову славу и богатство изменио у славу и богатство велможа и свог народа. Умирио је, како писац каже, сва та места у један скуп и прогнао све који су чинили метеже и буре.⁶⁰ Захваљујући том

52 Архиепископ Данило и други, *Живѝи краљева и архиеѝискоѝа*, 28.

53 Исто, 41.

54 Исто, 114.

55 Исто, 44.

56 Више о томе на који је начин Драгутин добио делове Угарске вид. М. Динић, *Област краља Драгутина после Дежева*, *Глас Срѝске академије наука* 203 (1951), 64–70; Ђ. Харди, *Господари и банови онострaног Срема и Мачве у XIII веку*, *Сѝоменица Истѝоријскоѝ архива Срем* 8 (2009), 77–79; А. Узелац, *Под сенком ѝса. Таѝѝари и јужнословенске земље у друѝој ѝоловини XIII века*, Београд 2015, 204–205.

57 Архиепископ Данило и други, *Живѝи краљева и архиеѝискоѝа*, 107.

58 Исто, 107.

59 Поповић, „Средњовековна српска екумена“, 40.

60 Архиепископ Данило и други, *Живѝи краљева и архиеѝискоѝа*, 108–109. За превод одељка вид. Архиепископ Данило, *Живѝи краљева и архиеѝискоѝа срѝских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, 82; Данило Други, *Живѝи краљева*

исказима, каже Поповић, постаје уочљива „средњовековна српска екумена“.⁶¹ Вреди, међутим, приметити да прилагање нових области *оѡначасѡву* на врло сличан начин помињу још Стефан Немањић и Доментијан.⁶² Зато се тај исказ може посматрати и као „опште место“. Према нашем мишљењу, овде је реч о ширењу граница *Срѡске земље*, што се догађало и пре Милутиновог времена. На сличан начин архиепископ Данило је описао нове Милутинове успехе бележећи да је у походу на *државу царсѡва ѡрчкоѡ* узео земљу дабарску са свим градовима и државама, земљу кичевску са градовима и њиховом облашћу, те поречку земљу са градовима и њиховом облашћу. Све је то, како писац каже, приложио држави свог *оѡначасѡва*.⁶³ Према новом тумачењу, тај поход се одиграо најраније 1285. године.⁶⁴ Тако је дошло до поновног проширења отачаства. Важно је поменути да се у једном запису датованом петом годином Милутинове власти наводи да је он био краљ српских и поморских земаља те грчких *сѡрана*.⁶⁵ Тај извор показује да се на заузете области у то доба гледало као на посебну целину придодату Српском краљевству.⁶⁶ Садржај тог записа не мора стајати у супротности са Даниловим виђењем. Наиме, учени хагиограф је о походима краља Милутина писао са дистанце од око четрдесет година. Споменуте области краљ је иначе био привремено изгубио, али их је негде 1295/1296. године повратио,⁶⁷ те се може рећи да су у време настанка Милутиновог житија већ преко две деценије биле у саставу српске државе.

Следећу фазу састављања хагиографија представља рад Даниловог ученика, непознатог имена. Зна се да је он свакако саставио *Жиѡије архиеѡискоѡа Данила*, а вероватно и хагиографије краља Стефана Дечанског и његовог сина Стефана Душана, која обухвата период до 1335. године. Оправдано се сматра се да су сва та житија

и архиеѡискоѡа срѡских. Службе, прир. Г. Мак Данијел – Д. Петровић, Београд 1988, 113. Детаљније о Милутиновом походу из 1282. вид. С. Пириватрић, Зет грчког цара. Источна политика, *Свеѡи краљ Милуѡин*. *Владар на раскрѡћима свеѡова*, ур. С. Пириватрић – С. Марјановић Душанић – Д. Поповић, Београд 2022, 112. У том раду наведена је и старија литература о овом питању.

61 Поповић, „Средњовековна српска екумена“, 41.

62 Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 38–39; Доментијан, *Живоѡи Свеѡѡа Симеуна*, 23.

63 Архиепископ Данило и други, *Живоѡи краљева и архиеѡискоѡа*, 113–114.

64 Пириватрић, Зет грчког цара, 113–115, уз навођење старије литратуре.

65 Љ. Стојановић, *Сѡари срѡски зайиси и најѡисѡи* I, Београд 1902, 13–14, бр. 27.

66 Пириватрић, Зет грчког цара, 115.

67 Детаљније о томе: С. Пириватрић, Хронологија првих владарских аката краља Милутина издатих после освајања Скопља, *Перѡѡѡс* I, ур. Б. Миљковић – Д. Џелебѡић, *Зборник у часѡи Мирјане Живоѡиновић*, Београд 2015, 209–212; Пириватрић, Зет грчког цара, 120–121.

настала у периоду од 1337. до 1345. године, свакако пре Душановог крунисања за цара. То је време када је и дошло до формирања *Даниловој зборника*.⁶⁸ Може се рећи да и Данилов ученик, попут свог учитеља, употребљава назив *Српска земља* да означи државу српских краљева.⁶⁹ Као новост, код њега се јавља термин *сабор земље србске*.⁷⁰ Међутим, чини се да се у опису освајања на рачун Византије могу запазити извесне разлике између Данила и његовог ученика. Према сведочењу Даниловог ученика, након Битке код Велбужда, грчки цар се дао у бекство када је дознао да долази српски краљ Стефан са својом војском. Даље наводи да пошто су се краљу предале многе државе грчке земље, он је заузео њихове градове Велес, Просек, Штип, Чершће и Добрун. Данилов ученик констатује да је Стефан Дечански (1321–1331) узео многе градове од *земље ђрчке* са свим државама њиховима и са многим именима, уз опаску да све што је постигао није могуће подробно набројати.⁷¹ Нешто ниже, писац додаје да су многи *славни* од земље грчке прилазили српском краљу, предајући му се са својим државама. Заузете градове са њиховим државама, славом и богатством дао је неким од својих *верних* да их са силом војске држе у послушности и *работи*, по његовој заповести.⁷² Поход краља Стефана Дечанског о коме је реч догодио се бар месец или два након Битке код Велбужда, која се одиграла 28. јула 1330. године. Неопходно је напоменути да списак заузетих градова који доноси Данилов ученик извесно није тачан, пошто су неки од њих још раније дошли под српску власт.⁷³ За нашу тему важно је приметити да Данилов ученик не истиче да су заузете области *Ђрчке земље* прикључене отачаству.

68 Г. Мак Данијел, Увод, *Данилови насљављачи. Данилов ученик, групи насљављачи Даниловој зборника*, прир. Г. Мак Данијел, Београд 1989, 15–23; Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, 221–224; Р. Маринковић, Како проучавати Данилов зборник, *Архиепископ Данило II и његово доба. Међународни научни скуп њоводом 650 година од смрти*, ур. В. Ј. Ђурић, Београд 1991, 228–231, сматра да је Душаново житије недовршено и такође истиче да није сигурно да је његов аутор иста особа као и писац *Житија Стефана Дечанског*; И. Шпадијер, *Светиојорска бањица: манастир Хиландар и старе српске књижевности*, Београд 2014, 90–91.

69 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископској*, 170–171, 174, 180, 190–191, 196, 198, 205, 221.

70 Исто, 176, 189, 218, 362–363.

71 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископској*, 197; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископској српских*, 149.

72 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископској*, 199; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископској српских*, 150.

73 *Византијски извори за историју народа Јујославије VI*, ур. Ф. Баришић – Б. Ферјанчић, Београд 1986, 339, нап. 137 (С. Ђирковић – Б. Ферјанчић); *Историја српској народа I*, Београд 1981, 507–508 (С. Ђирковић); М. Динић, За хроноло-

Да ли је изостанак таквог исказа само случајност или у томе треба видети другачије третирање заузетих крајева тешко је рећи.

Експанзија српске државе на рачун Византијског царства достигла је врхунац за владавине краља и цара Стефана Душана (1331–1355). Његова освајања на почетку владавине описао је Данилов ученик у житију које му је посветио. Желећи да оправда акцију српског владара против византијског цара Андроника III (1328–1341), писац је истакао да је краљ хтео да се освети свим својим непријатељима који су имали злу мисао и саветовање против њега и његовог оца те њиховог отачаства, *Српске земље*. Сакупио је, како каже, због тога сву силу своје војске и продро у унутрашњост *Грчкој царстѿва*. Узео је многе градове тог царства и многе *земље* те државе, додавши њихово богатство и славу богатству и слави свог отачаства, својих велможа и свог народа.⁷⁴ Крајња намера краља Душана била је, како сведочи Данилов ученик, да прогна цара из *царстѿва њејовој Грчке земље*. Онда је краљ Душан отишао од неког места Грчке земље до Солуна који му се хтео предати. Тада му је цар Андроник III понудио преговоре пошто је чуо да сва *земља државе грчке* и сви градови и сви силни те земље желе да се предају у краљеве руке. У поруци краљу Душану цар је истицао да су државе које је имао сада у његовим рукама те да ће му он дати то ако жели. Пожелео је да му буде *братѿи и друѿи* па ће тако српска и грчка држава бити у љубави. На крају му је ради свега тога предложио састанак.⁷⁵ До њега је и дошло 26. августа под Солуном. Два владара су тада склопила споразум. Према речима Даниловог ученика, цар Андроник III је препустио краљу Душану све што су он и његов отац заузели на рачун Византије. Пошто му је српски владар даровао део земље и градова, растали су се. Преостале градове и земље грчке је, како писац каже, приложио земљи *оѿначастѿва*. Прецизира да су то били градови Охрид, Прилеп, Костур, Струмица, Хлерин, Железанац, Воден и Чемрен. Све је то учинио, каже Данилов ученик, за прве три године краљевања.⁷⁶ Преговорима које је непознати аутор описао окончан је поход Стефана Душана из 1334. године. Не залазећи у детаље, треба рећи да нису тачни сви пишчеви подаци, пошто се зна да је српски краљ вратио византијском цару

гију Душанових освајања византијских градова, *Зборник радова византѿолошкој инстѿиѿуѿи* 4 (1956), 8.

74 Архиепископ Данило и други, *Животѿи краљева и архиепискоја*, 221–223; Архиепископ Данило, *Животѿи краљева и архиепискоја српских*, 167–168.

75 Архиепископ Данило и други, *Животѿи краљева и архиепискоја*, 223–224; Архиепископ Данило, *Животѿи краљева и архиепискоја српских*, 168.

76 Архиепископ Данило и други, *Животѿи краљева и архиепискоја*, 224–226; Архиепископ Данило, *Животѿи краљева и архиепискоја српских*, 169–170.

Костур, Хлерин и Воден, док је неке од споменутих градова освојио још краљ Стефан Дечански.⁷⁷

Поново се истиче да се заузете грчке области прилажу земљи *оѿначасѿва*. Новост је, међутим, то што се као циљ ратовања наводи протеривње византијског цара из његове државе. Дакле, непознати аутор пише да Стефан Душан имао циљ да преузме „византијску екумену“.⁷⁸ Даљи ток Душанових освајања није детаљније описан у другим српским наративним изворима, али нам је добро познат из других извора, на шта укратко треба скренути пажњу. Захваљујући даљим освајањима византијских градова, али и споразуму са цариградским регентством, Душан је негде од августа 1343. године у своју краљевску титулатуру укључио *Грчке земље* или стране и Грке. Некада је прецизирао да је „честник Грком“.⁷⁹ Нова фаза је уследила након што се Стефан Душан крајем 1345. прогласио, а у априлу 1346. године и крунисао за цара.⁸⁰ Може се додуше рећи, уколико се посматрају потписи на документима Стефана Душана након узимања царске титуле, да је он само наставио већ утабаном стазом. Тако се у српским актима потписивао као „цар Србљем и Грком“, док је у документима на грчком користио формулацију „цар и самодржац Србије и Романије“.⁸¹ Интитулације су у царевим повељама биле нешто сложеније, те се у њима јављају географске одреднице Поморје, Западне стране, сав или велики Дис и Деспотат. Заједничко им је што се све оне односе на грчке области које је српски цар држао.⁸² Јасно су, дакле, раздвајане Српске и Грчке земље.

Треба напоменути да сам Стефан Душан у повељи уз свој *Законик*, пре помена самог крунисања, истиче да му је Бог као и цару Константину дао „земље и све области, и поморја, и велике градове царства грчкога, како што и раније рекосмо“.⁸³ Из тог исказа се види да је за уздизање на царство било неопходно поседовање грчких области.⁸⁴ Исту околност, само у негативном тону, нагласио је и непо-

77 Б. Ферјанчић – С. Ђирковић, *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005, 53–58.

78 Поповић, „Средњовековна српска екумена“, 42–43.

79 Детаљније о томе у С. Пириватрић, *Улазак Стефана Душана у Царство, Зборник радова Византолошког института* 44/2 (2007), 385, 391–394.

80 Исто, 392–393.

81 Љ. Максимовић, *Српска царска титула, Глас Српске академије наука и уметности* 384, *Одељење историјских наука*, књ. 10, Београд 1998, 181–184, 186.

82 М. Динић, *Српска владарска титула за време царства, Зборник радова Византолошког института* 5 (1958), 10–17; Максимовић, *Српска царска титула*, 183.

83 *Душанов законик*, прир. Ђ. Бубало, Београд 2010, 72, 148.

84 С. Ђирковић, *Краљ у Душановом законуку, Зборник радова Византолошког института* 33 (1994), 154–156.

знати Данилов настављач, аутор белешке о постављењу патријарха Саве, која је настала негде након 1375. године.⁸⁵ Наводи да се цар Стефан распространио ка истоку, западу, северу и југу, заузевши не мало градова и крајева грчких. Ухватио се због тога у замку општег непријатеља, узвисио се срцем те оставио прародитељску власт краљевства и, зажелевеш царско достојанство, венчао се на царство те насиљем себи поставио патријарха Јоаникија, оставивши архиепископско достојанство које је Сава добио од цариградског патријарха.⁸⁶ Међутим, како је већ наглашено, поводом повеље уз *Законик* не види се намера да се сруши и замени Византијско царство.⁸⁷ Исправном се чини констатација да је проглашењем и крунисањем Стефан Душан постао цар, упоредни и удеони, Србије и Романије (једног дела Византије).⁸⁸ Додајемо и да је тиме ипак наглашено постојање два различита дела Царства, српског и грчког. То је нагласио и византијски историчар Нићифор Григора наводећи да је Стефан Душан са сином поделио целокупну државу тако што је њему уступио територију од Јонског залива и реке Дунава до града Скопља да њоме влада по српским обичајима, док је за себе узео ромејске земље и градове, према ромејском начину живота, од Скопља до пролаза код кланца Хриstopoља.⁸⁹ Добро је познато да је Душанов син Урош приликом очевог крунисања за цара добио титулу краља и постао његов савладар.⁹⁰ Утврђено је на основу других извора да ипак није било реалне поделе Царства те да се оно и на спољњем и на унутрашњем плану исказивало као јединствен чинилац.⁹¹ Тиме се, међутим, не негира да су у оквиру Царства постојале српске и грчке земље. Њихово несумњиво разликовање среће се у општој хрисовуљи цара Душана за манастир Хиландар из 1348. године. Манастирски поседи у њој се јасно деле на оне у српској земљи и оне у *Грческој* земљи.⁹² Уочено је да подела у географском смислу одговара подацима које даје

85 Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, 223. О том непознатом писцу биће више речи даље у тексту.

86 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа*, 380–381.

87 С. Ђирковић, Србија и Царство, *Глас Српске академије наука и уметности* 384, *Одељење историјских наука*, књ. 10, Београд 1998, 151.

88 Пириватрић, Улазак Стефана Душана у Царство, 396; Слично: Ђирковић, Србија и Царство, 151.

89 *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 270.

90 Б. Ферјанчић – С. Ђирковић, *Стефан Душан: краљ и цар*, 154–155.

91 Љ. Максимовић, Порески систем у грчким областима Српског Царства, *Зборник радова Византолошког института* 17 (1976), 102–110; Ђирковић, Краљ у Душановом законику, 149–159; Ђирковић, Србија и Царство, 151–152.

92 С. Мишић – М. Копривица, Општа хрисовуља цара Стефана Душана Хиландару, *Сјени српски архив* 14 (2015), 69–70.

Григора.⁹³ Угрубо се могло рећи да су у Српску земљу спадале старе области Немањића увећане у време краља Милутина, док је Грчкој земљи припадало оно што је Душан освојио од Византије.⁹⁴ Коначно, изгледа да се још патријарх Јоаникије титулисао као „патријарх Срба и Грка“.⁹⁵

Напоменули смо већ да доба највећег успона српске државе под царем Душаном практично није добило свој одраз у житијној књижевности. Исто се може рећи и за период слабљења и нестанка Царства за време владавине његовог сина цара Уроша. Захваљујући белешкама о постављењима патријараха Јоаникија, Саве и Јефрема, додатим на крају *Даниловој зборника*, ипак нам је познат један поглед на тадашња збивања. Досадашњи истраживачи су као састављаче тих кратких текстова узимали једног⁹⁶ или двојицу Данилових настављача.⁹⁷ За наше истраживање важне су белешке о Сави и Јефрему, које свакако потичу од исте особе о којој се мало тога може рећи. Извесно је да је те белешке саставио након 1375. године и да је био везан за седиште Патријаршије у Пећи, где се налазило значајно књижевно средиште.⁹⁸ Лако је уочити да је у центру његове пажње био проблем црквеног раскола који је настао када је цариградски патријарх Калист *одлучио* цара Душана, патријарха Јоаникија и његове архијереје.⁹⁹ Ван оквира наше теме је детаљно разматрање црквеног раскола,¹⁰⁰ међутим, вреди споменути да Данилов настављач напомиње да се цар Душан покајао, али да разрешење није могао добити „сана радн н градовъ“.¹⁰¹ Односило се то на чињеницу да су Ца-

93 Т. Тарановски, *Историја српској права у Немањићкој држави*, Београд 2002, 251; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 342; Максимовић, *Порески систем*, 105.

94 Максимовић, *Порески систем*, 151.

95 Детаљније о томе: М. Давидовић, *Српски скрипторијум у Серу и српско-ромејски политички и црквени односи*, *Studia Litteraria Serdicensia* 5. *Българо-сръбски книжовни и културни врџки в контекста на византийската цивилизация*, София 2023, 64–72.

96 Н. Радојчић, О Архиепископу Данилу II и његовим настављачима, Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, прев. Л. Мирковић, Београд 1935, XXIV; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 180.

97 Мак Даниел, Генезис и састављање Даниловог зборника, 223, по коме се разликују састављачи прве и преостале две белешке.

98 Исто, 223. За прецизније објашњење захвалност дугујем колегиници др Милени Давидовић са Балканолошког института САНУ.

99 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа*, 381; Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских*, 289.

100 Више о томе: Д. Богдановић, Измирење српске и византијске цркве, *О кнезу Лазару*, ур. И. Божић – В. Ј. Ђурић, Београд 1975, 81–90; Б. Ферјанчић – С. Ђирковић, *Стефан Душан: краљ и цар*, 166–167, 251.

101 Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа*, 381.

риградској патријаршији на територији под влашћу Стефана Душана биле одузете њене митрополије те подвргнуте јурисдикцији српског црквеног поглавара.¹⁰² Поводом измирења двеју цркава у време кнеза Лазара 1375. године Данилов настављач наглашава да је српској цркви признат ранг патријаршије уз услов да уколико Срби опет заповедну *ѣрчке сѣране*, не измене митрополите и њихово спомињање, као ни патријархово, као што налажу саборна правила.¹⁰³ Коначно, неопходно је навести да исти састављач, говорећи о распаду државе под царем Урошем, бележи да је један део Царства узео кнез Лазар, други Вукашин који се дрзнуо да узме краљевску титулу, док је *ѣрчке сѣране* и градове узео Угљеша.¹⁰⁴ Тај податак такође јасно сведочи да су грчки крајеви третирани као посебан део Царства различит од остатка Немањинских земаља. Све то не чуди јер је управо држање тих области било и повод црквеног раскола. Следствено томе, само су територије из времена пре владавине Стефана Душана могле бити третиране као *Срѣска земља*. Недвосмислено сведочанство о томе дају и старији српски летописи, према којима се Стефан Душан поставио за цара пошто је потчинио *Грчку земљу*,¹⁰⁵ док за Душановог полубрата Симеона истичу да је *царсѣвовоа у Грчкој земљи* у граду Трикали.¹⁰⁶ Са правом је примећено да се чини како се писци летописа одричу тих територија које су се доиста краткотрајно налазиле у саставу српске државе.¹⁰⁷

Потврду за речено и поновно истицање појма *срѣска земља* срећемо у културним списима о кнезу Лазару насталим у периоду од око 1393. до 1419/1420. године.¹⁰⁸ Најпре, када је реч о њиховим подацима, треба поменути једну важну опаску патријарха Данила III у *Слову о свѣтѣом кнезу Лазару* насталом око 1393. године,¹⁰⁹ која се односи на цара Душана. Наиме, према пишчевим речима, цар Сте-

102 Богдановић, Измирење српске и византијске цркве, 86–87; М. Благојевић, О спорним митрополијама цариградске и српске патријаршије, *Зборник радова Византолошког института* 38 (1999–2000), 362–371.

103 Архиепископ Данило и други, *Живѣи краљева и архиепискоја*, 383; Архиепископ Данило, *Живѣи краљева и архиепискоја срѣски*, 291; Д. Богдановић, Измирење српске и византијске цркве, 89.

104 Архиепископ Данило и други, *Живѣи краљева и архиепискоја*, 381.

105 Љ. Стојановић, *Сѣари срѣски родослови и лѣтописи*, Сремски Карловци 1927, 82–83.

106 Стојановић, *Сѣари срѣски родослови и лѣтописи*, 80–81.

107 Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић: историја, кулѣ, ѣредање*, Београд 1989², 83.

108 Ђ. Трифуновић, *Срѣски средњовековни сѣиси о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 9, 34–36, 71–72; Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 127.

109 Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук сѣаре срѣске књижевности*, Нови Сад 1962, 147; Трифуновић, *Срѣски средњовековни сѣиси*, 71–72. Обојица аутора су изнела став да је спис настао крајем 1392. или почетком наредне године. Потоњи је то

фан је био први и последњи коме се отачаство нашло мало. Пре тога је пак истакао да су Немањићи владали свим српским, грчким и поморским земљама.¹¹⁰ Дакле, може се закључити да је патријарх Данило III сматрао да територије које је освојио Стефан Душан не могу потпасти под *отѣчасѣво*. Исти писац наводи да је цар Душан својим достојанственицима и велможама предвидео да ће Лазар „управљати српским земљама“.¹¹¹ Данило бележи и да се кнез Лазар, после великих и побожних краљева и царева, назвао *наследником и владарем свих Срба*.¹¹² И за његовог сина кнеза Стефана каже да се назвао *самодрицем и владарем Срба* када је постао пунолетан.¹¹³ Територија којом су владали код њега се доследно назива *Срѣском земљом*.¹¹⁴ По имену непознати писци *Пролошкој житији* кнеза Лазара настало око 1393.¹¹⁵ и *Слова о светом кнезу Лазару* састављеног између 1392. и 1398. године¹¹⁶ називају свог јунака *самодрицем све Срѣске земље*.¹¹⁷ Слично пише и непознати састављач *Житија и начелства кнеза Лазара (Пећкој лейтојиса)*, које је настало вероватно између 1402. и 1405. године,¹¹⁸ истичући да је кнез примио „раније поменућу државу земље срѣске“.¹¹⁹ Подаци савременика кнеза Лазара у складу

образложио чињеницом да је последњи догађај који се у делу помиње Стефаново преузимање кнежевске власти, али да се Милица не помиње као монахиња.

110 К. Миловановић, *Зачејник косовској кулѣ*. Књижевно дело Данила Бањској, Београд 2024, 235; В. Ђоровић, Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века, *Глас Срѣске краљевске академије* 136 (1929), 85. За превод вид. Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, прир. К. Миловановић, Београд 2023, 49.

111 Миловановић, *Зачејник косовској кулѣ*, 236; Ђоровић, Силуан и Данило II, 86; Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, 50.

112 Миловановић, *Зачејник косовској кулѣ*, 236; Ђоровић, Силуан и Данило II, 86; Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, 50.

113 Миловановић, *Зачејник косовској кулѣ*, 248; Ђоровић, Силуан и Данило II, 98; Данило Трећи (Бањски), *Сабрана дела*, 69.

114 Миловановић, *Зачејник косовској кулѣ*, 238–239, 247–248; Ђоровић, Силуан и Данило II, 90, 97–98.

115 Трифуновић, *Срѣски средњовековни списи*, 36.

116 Исто, 126.

117 Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима (један досад непознат спис с краја XIV века)*, *Историјски часопис* 5 (1954–1955), 251; И. Плаовић, *Слово о Светом кнезу Лазару непознатог Раваничанина у српскословенској рукописној традицији*, *Археографски прилози* 38 (2016), 49.

118 Трифуновић, *Срѣски средњовековни списи*, 180; М. Васиљевић, *Настанак српских родослова и летописа као последица политичких и друштвених промена*, *Иницијал* 3 (2015), 104, нап. 37, сматра да би требало поставити шири оквир за време настанка *Пећкој* и *Сјуденичкој лейтојиса*, пошто су преписивачи могли накнадно додати деспотску титулу Стефану Лазаревићу. Стога њихов настанак по њој треба сместити од преноса Лазаревих моштију 1391/1392. до 1405. године.

119 Стојановић, *Сѣрани срѣски родослови и лейтојиса*, 86.

су и са оним што срећемо у интитулацијама и потписима његових повеља, где се срећу формулације господин или кнез „Србљем и Подунавију“, „самодржац све српске земље“, „господин всем Србљем“, „самодржац всем Србељем“ или оне без икаквог везивања титуле за географске или етничке одреднице.¹²⁰ У аренгама двеју повеља се пак наводи да га је Бог поставио за „господина земљи србској и Подунавију“ или господара „земљи српској и Поморју и странама подунавским“.¹²¹ Изостанак „Подунавља“ или „Поморја“ (мада се оно јавља само једном) сасвим је разумљив у култним списима. Са временске дистанце са које су њихови састављачи писали није требало посебно издвајати неку област, нарочито због тога што она није имала неки посебан идентитет.

Најзначајни српски наративни извор из прве половине XV века представља *Жиџије десјоџа Стефана Лазаревића* Константина Филозофа, настало тридесетих година поменутог столећа.¹²² Вреди поменути да се учени писац на почетку дела одлучио за архаизацију те наводи да је његов јунак засијао од „стране Далматije, Дакије сада названих Срба“.¹²³ Јасно је ипак да и он за територије којима су управљали Лазаревићи користи назив *срѣска сѣрана (земља)*. Тако је констатовао да је она била поробљена од када су наследници кнеза Лазара постали вазали султана Бајазита I.¹²⁴ На једном месту на којем помиње Ђурђа Бранковића назначио је да је он касније био деспот *свој земљи србској*.¹²⁵ За београдског митрополита је пак навео да је *егзарх свих срѣских земаља*.¹²⁶ Поједини Константинови подаци, чини се, омогућавају да схватимо како је он доживљавао шта је

120 А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара: ѿтекстї, коментїари, снимци*, Београд 2003, 28–31, 52, 55, 92, 95, 110, 131, 148, 156, 165, 172.

121 Исто, 165, 192.

122 Према мишљењу Гордане Јовановић, дело је настало 1431. године – Г. Јовановић, Увод, Константин Филозоф, *Живої Стефана Лазаревића, десјоџа срѣској*, Београд 2009, 9. Исто датирање у К. Куев – Г. Петков, *Сѣбрани сѣчинения на Констїанџин Косѣенечки. Исследаване и ѿтекстї*, София 1986, 20. Више истраживача је сматрало да је дело настало између 1433. и 1439. године – Ђ. Сп. Радојичић, *Творици и дела сѣаре срѣске књижевностї*, Титоград 1963, 223; Богдановић, *Истїорија сѣаре срѣске књижевностї*, 216–217; М. Кашанин, *Срѣска књижевностї у средњем веку*, Београд 1975, 396.

123 Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српскога, прир. В. Јагић, *Гласник Срѣској ученој друшѣва* 42 (1875), 250; Константин Филозоф, *Повесї о словима (Сказаније о ѿисменех): изводи/Жиџије десјоџа Стефана Лазаревића*, прир. Г. Јовановић, Београд 1989, 77.

124 *Констїанџин Филозоф*, 263; Константин Филозоф, *Жиџије десјоџа Стефана Лазаревића*, 86, израз *сѣрана* се преводи као земља.

125 *Констїанџин Филозоф*, 282.

126 Исто, 287.

припадало Српској земљи у време деспота Стефана Лазаревића. Тако бележи да Стефан након боравка на Лезбосу 1402. године није могао да се врати у земљу копненим путем због чега је пристао бродовима у *Арбанасима*. Тамо се срео са Ђурђем II Страцимировићем Балшићем, кога означава као *арбанашкої іосїодина*.¹²⁷ Константин је и Балшу III (1403–1421) назвао арбанашки господином, а након његове смрти, каже писац, деспот је са војском пошао на *Арбанасе*.¹²⁸ Назив Албанија се од краја XIV века усталио за млетачке поседе у јужнојадранском приморју. Изгледа да га је у то време за своје поседе прихватио и Ђурађ II Страцимировић.¹²⁹ Тај термин је касније ушао и у латинску верзију титулатуре деспота Ђурђа Бранковића као еквивалент српском „Поморју“.¹³⁰ Извесно је да је „Албанија“ односно Зета третирана као посебан део државне територије, који, чини се, није подвођен под *Срїску земљу*, мада то није имало везе са етничком структуром те области. С тим у вези, вреди навести да се у пресуди бившег зетског војводе Томе од 8. септембра 1445. године одвојено наводе српска и зетска властела.¹³¹

На тај начин Константин није третирао неке друге територије које је деспот Стефан Лазаревић успео да веже за своју државу. Убрзо после Битке код Трипоља у новембру 1402. године, у којој су се сукобили Лазаревићи и Ђурађ Бранковић,¹³² на страну деспота Стефана пришао је кесар Угљеша. Тим поводом писац констатује да је примио и задржао *земљу своју оїѣчаску* Врање, Иногоште и Прешево и постао као *неко крило хришћанима*.¹³³ Сматра се са правом да је Угљеша био син севастократора Влатка Паскачића, који је држао управо поменуте области.¹³⁴ Отуда је термином *оїѣчаска земља*

127 Исто, 280.

128 Исто, 313. Детаљније о деспотовом походу из 1421. године Ст. Станојевић, *Борба о наследсїво Баошино (1421–1426. іод.)*, Београд 1902, 11–24; М. Пурковић, *Кнез и десїоїї Сїефан Лазаревић*, Београд 1978, 113–117.

129 И. Коматина – П. Коматина, Настанак „Млетачке Албаније“ и успомена на византијску власт у српском поморју, *Истїорїјски часоїис* 67 (2018), 74.

130 К. Јиречек, *Истїорїја Срба II, Кулїурна истїорїја*, Београд 1952, 349; Коматина – Коматина, Настанак „Млетачке Албаније“, 75; Н. Порчић – Н. Исаиловић, *Документи владара средњовековне Србије и Босне у венецијанским збиркама*, Београд 2019, 79.

131 А. Соловјев, Зетска пресуда из 1445, *Архив за їравне и друшїивене науке* XXIII (XL), 1–2 (1931), 41–43.

132 Више о том сукобу: Пурковић, *Кнез и десїоїї Сїефан*, 69–70.

133 *Констїантїин Философ*, 282.

134 Д. Синдик, Повеља ћесара Угљеше, *Зборник радова Византїолошкої инстїиїуїта* 38 (1999–2000), 390–392; *Истїорїја срїскої народа II*, Београд 1982, 21, 34, 55, 68 (Р. Михаљчић – С. Ђирковић – Ј. Калић).

Константин дословно указао на ту чињеницу. Деспотов хагиограф је истим појмом на једном месту означио област којом су управљали Ђурађ и Лазар Бранковић.¹³⁵ За њих писац изричито не каже да су Српска земља, али је опет сасвим јасно да их не посматра као засебан ентитет, као што је чинио са Зетом.

Посебну пажњу привлаче искази Константина Филозофа у 48. поглављу. Пошто се деспот измирио са принцем Сулејманом, највероватније у лето 1403. године,¹³⁶ писац наводи да је обилазио земљу свог отачаства те да је околне крајеве *смирио*, учинивши их пријатељима, као и да је неке области које су се у старини називали српским привукао ка себи, а неке и покорио.¹³⁷ Тешко је утврдити на које области је писац мислио. Претпостављало се да би могло бити речи о обнови власти у источној Србији и на Косову¹³⁸ или пак о акцији на подручју Ситнице против Бранковића.¹³⁹ Дословно схваћен пишчев исказ указивао би на области које су дуго биле ван српске државе.

Даље у истом поглављу Константин пише да је деспот, обилазећи земљу, нашао Београд и измолио га од Угара, казујући да иако тај град лежи у пределима српским, налази се на срцу и плећима *земље ујарске*. Ради тога је и начинио уговор са Угрима.¹⁴⁰ Таквим исказом писац је указао на граничан положај Београда и на извештан начин дао објашњење зашто се он нашао у деспотовој држави. Споразум по коме је деспот Стефан постао вазал угарског краља Жигмунда (1387–1437), а за узврат добио Београд, део мачванске бановине јужно од Саве и комплекс земље Детошевина који се налазио у ваљевском крају склопљен је крајем 1403. или почетком 1404. године.¹⁴¹ Коначно, при крају поглавља Константин наводи да је деспот Стефан

135 *Константинов Философ*, 292.

136 Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 79; М. Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 52–53.

137 *Константинов Философ*, 284; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, 100, у том издању израз „сидрињ“ преводи се као „покоривши“, док се у новијем преводу Гордана Јовановић одлучила за израз „заузевши“; Константин Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића деспота српског*, Београд 2009, 56.

138 *Историја српског народа* II, 75 (Ј. Калић).

139 Акција се помиње у српским летописима: Стојановић, *Родослови летиописи*, 221, бр. 610; М. Динић, Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу, *Зборник Мајнице српске за друштвене науке* 13–14 (1956), 93–95.

140 *Константинов Философ*, 284.

141 Н. Обрадовић, Нови подаци о успостављању вазалних односа између деспота Стефана и краља Жигмунда, *Београдски историјски гласник* 12 (2021), 39–45, 47–51; *Историја српског народа* II, 70–74 (Ј. Калић); А. Крстић, Угри и српско-угарски односи у биографији деспота Стефана Лазаревића Константина Фи-

заузео градове које су пре Турци самовласно отргли.¹⁴² Овде је реч свакако о враћању старихседа Лазаревића, али се не зна на које је градове мислио. Начелно би се могло рећи да је Константин Филозоф као српске крајеве посматрао територије Лазаревића, Бранковића и кесара Угљеше, док је Зету доживљавао као посебан ентитет.

Пренос моштију Светог јеванђелисте Луке 12. јануара 1453. у српску престоницу Смедерево био је изузетан догађај, који је описан у два српска средњовековна списа настала највероватније између 1453 и 1456. чији су састављачи непознати.¹⁴³ Важне податке за наше разматрање налазимо у спису у оквиру рукописа бр. 165. Патријаршијске библиотеке у Београду. Непознати писац бележи да је у време преноса моштију *српски скийѿар* држао деспот Ђурађ са својим сином деспотом Лазаром, наследивши, како се каже, поседе прародитеља, пределе зетске те градове са припадајућим им *Приморијем*, пола Истрона (Дунава) и Саве, градове и све много у угарској земљи, и *чесѿи не малу земље зване Босна*.¹⁴⁴ Запажамо да се у том спису, осим Зете, као посебни делови деспотове територије наводе приморски градови, подручје око Саве и Дунава те делови Угарске и Босне. Такво навођењеседа под влашћу српских деспота није било изузетак. Нешто слично срећемо на споменику подигнутом на месту смрти деспота Стефана Лазаревића.¹⁴⁵ Нешто ниже у спису о преносу моштију се каже да је било тада *војинсѿиво у земљи босанској на некој иноѿлеменика* који је његов град преваром преузео.¹⁴⁶ Под деловима Босне мислило се на Сребреницу коју је деспот Стефан добио од краља Жигмунда највероватније 1411.¹⁴⁷ и поседе у Усори, укључујући градове Звоник и Теочак које је 1433. године деспот Ђурађ ус-

лозофа, *Српски средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VIII, ур. Г. Јовановић, Деспотовац 2017, 75.

142 *Константијин Философ*, 284.

143 Л. Павловић, *Прозни и њеснички списи настали у Смедереву 1453–1456. године*, Смедерево 1983, 64; Богдановић, *Историја сѿаре српске књижевности*, 219–220.

144 Т. Суботин Голубовић, Свети апостол Лука – последњи заштитник Српске деспотовине, *Чудо у словенским кулѿурама*, Нови Сад 2000, 174; I. Ruvarac, *O prenosu tiela sv. Luke u Smederevo, Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti* 5 (1868), 182.

145 Г. Томовић, *Морфологија ћириличких наѿписи на Балкану*, Београд 1974, 105. Навођење делова Босне и Угарске, као и још неких области, среће се у једном запису и једном натпису са краја владавине деспота Стефана – Г. Томовић, *Морфологија ћириличких наѿписи*, 104; Стојановић, *Зайиси и наѿписи* I, 76.

146 Суботин Голубовић, Свети апостол Лука, 174; Ruvarac, *O prenosu tiela sv. Luke u Smederevo*, 182.

147 М. Динић, *За историју рударсѿива у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955, 57–58; Крстић, Угри и српско-угарски односи, 78.

целокупном територијом под влашћу краља.¹⁵³ Византијске области које је заузео цар Душан називани су *Грчком земљом* и таква њихова перцепција у изворима остала је до краја средњег века. Култни списи посвећени кнезу Лазару перципирани су га као владара свих српских земаља, без обзира на то што је тада било и других обласних господара попут Вука Бранковића. Начелно би се могло рећи да се појам *Српска земља* изједначавао са територијом под влашћу његовог сина кнеза и деспота Стефана Лазаревића. Примећује се да је Зету, и након припајања деспотовој територији, Константин Филозоф сматрао посебним ентитетом, што је видљиво и из других извора. Такође, на основу списка о преносу моштију Св. Луке може се рећи да ни деспотови поседи у Босни нису доживљавани као *Српска земља*.

Miloš Ivanović

THE BORDERS OF THE SERBIAN LAND FROM THE END OF THE 12TH TO THE MIDDLE OF THE 15TH CENTURY ACCORDING TO NARRATIVE SOURCES

Summary

The term "Serbian land" is continuously encountered in narrative sources written in the Serbian Church Slavonic language that present events from the end of the 12th to the middle of the 15th century. Closely associated with it was the concept of "fatherland" (*otačastvo*). Most of the authors of these sources belonged to the state or church leadership. Saint Sava and his brother Grand Župan Stefan Nemanjić practically equated the territory held by their father Grand Župan Stefan Nemanja (1166–1196) with the Serbian land and fatherland. A similar observation can be made in the works of Domentijan and Theodosius dedicated to Saint Sava and Saint Simeon. Serbian Archbishop Daniel II who was the author of numerous hagiographies of Serbian rulers and archbishops, written in the period from 1317 to 1337, referred to the entire state territory when using the term "Serbian land", clearly separating from it the regions that King Dragutin held as a Hungarian vassal. The territories conquered by King and Emperor Stefan Dušan (1331–1355) were already treated as Greek lands during his reign. Such a view of the different parts of the Empire persisted even after his death. The re-emphasis of the term Serbian land is found in cult texts dedicated to Prince Lazar created in the period up to around 1393 to 1419/1420. Prince Lazar was regarded as the

153 Бубало, Територијална компонента краљевске титуле, 247.

ruler of the Serbian land. His son Prince and Despot Stefan Lazrević (1389–1427) significantly expanded the territory he inherited. However, his hagiographer Constantine the Philosopher did not consider the coastal region of Zeta to be part of the Serbian land but rather as a separate entity. Also, one source indicates that the parts of Bosnia held by Serbian despots were also not perceived as Serbian land.

Keywords: Serbian lands, borders, fatherland, Greek land, hagiographies, Byzantium, territory